

*Харкевич Г. І.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри іноземних мов та перекладу**Волинського національного університету імені Лесі Українки**Печко Н. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри іноземних мов та перекладу**Волинського національного університету імені Лесі Українки*

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВІДОБРАЖЕННЯ СТАНУ ТРИВОГИ ПЕРСОНАЖА В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: ЛІНГВОСЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД

Анотація. Статтю присвячено виявленню специфіки текстового втілення невербальної поведінки персонажа, що знаходиться у стані тривоги, шляхом розкриття лінгвосеміотичних особливостей його реалізації. Специфічні відчуття та почуття людини, яка зазнає тривоги, виражаються в її жестах, міміці й поведінкових діях, що сукупно знаходять своє відображення у художньому тексті. Тривога у художньому творі виступає як багатогранний і поліфункціональний феномен. З одного боку, як емоційний стан тривога пов'язана з образом персонажа в його статичній і динамічній, з іншого боку, тривога є рушійною силою сюжету, визначаючи зміст усього твору. Стан тривоги персонажа відтворюється у художньому тексті послідовно за допомогою певних способів та засобів, що засвідчують конкретні форми її вияву в сукупності відповідних текстових сигналів.

Звернення до лінгвосеміотичного підходу передбачає залучення до аналізу текстового матеріалу знакової тріади: індекс – ікона – символ (Чарльз Пірс). Текстові сигнали емоційного стану тривоги відтворюють цей стан через указівку на фізіологічні зміни, моторику чи поведінкові реакції персонажа, словесну образність як спосіб осмислення цього стану персонажем та розгорнуті описи виявів цього стану. У цій статті ми розглядаємо індексальні текстові сигнали. Серед сигналів стану тривоги персонажа індексальністю відмічені такі групи текстових елементів, як власне індекси, симптоматичні індекси та акціональні індекси. Симптоматичні індекси засвідчують хворобливий фізичний стан персонажа, зокрема зміни температури тіла та серцебиття, головний біль та нудоту. Акціональні індекси представлені описами мимовільних рухів тіла й окремих частин обличчя, заціпеніння тіла та його тремтіння, почервоніння й збліднення обличчя. Отримуючи інтерпретацію у художньому тексті, стан тривоги постає як структуроване складне знакове утворення, що фіксує зовнішні та внутрішні вияви цього стану й способи його існування у свідомості персонажа.

Ключові слова: тривога персонажа, невербальна поведінка, семіотична природа, симптоматичні індекси, акціональні індекси.

Постановка проблеми. В емотіологічних дослідженнях панують три підходи до розгляду емоцій у їх мовному та текстовому втіленні. У руслі першого підходу увага приділялася

встановленню лексико-семантичних і стилістичних засобів (Юрій Апресян, Олена Вольф, Вероніка Телія, Віктор Шаховський) на позначення емоцій у різних мовах. Другий підхід передбачає розкриття способів вираження емоцій у мовленні та дискурсі, зокрема з урахуванням фонетико-просодичних особливостей (Алла Калита, Світлана Іванова), невербальної поведінки комунікантів (Григорій Крейдлін, Ірина Серякова, Людмила Солошук) з урахуванням гендерних відмінностей (Світлана Вітроченко). Третій підхід, що формується у межах лінгвопоетики, базується на дослідженнях художньої семантики з акцентом на емотивність як специфічну властивість художнього тексту (Ольга Воробйова, Світлана Гладь, Віллі ван Пір), а також відображенні в тексті вияви емоцій персонажів (Наталія Позднякова).

Новий поштовх емотіологія отримала в когнітивній парадигмі, що зосереджується на структурах представлення вербалізованих знань, зокрема про емоції та емоційні стани людини, в якій останні осмислюються через досвід фізичного існування (Джордж Лакофф, Марк Джонсон, Марк Тернер). Істотним внеском у вивчення емоцій у когнітивному ракурсі є концепція Золтана Кевечеша, згідно з якою осмислення емоційної сфери людини закріплюється у свідомості індивіда як система емоційних концептів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційний стан тривоги як психічне, когнітивне і фізіологічне явище привертає увагу науковців різних галузей. Ініціатива у постановці питання про сутність стану тривоги належить психологам (Валерій Астапов, Фелікс Березін, Ролло Мей, Чарльз Спілбергер 2001), які відзначають багатоплановість і семантичну невизначеність тривоги. Різноманітність трактувань емоційного стану тривоги ускладнює вивчення мовних засобів відтворення цього стану. Існують лише фрагментарні лінгвістичні розвідки зазначеної проблематики. Зокрема, мовний аспект тривоги розглядався Анною Вежбицькою при аналізі концепту ANGST (нім. страх) через зіставлення лексичних і прагматичних засобів [1, с. 44–118]. Окремих аспектів вербалізації та концептуалізації тривоги торкалися вітчизняні англісти, установлюючи ієрархію цінностей англійської мовної спільноти [2], досліджуючи структуру концептів СТРАХ [3] та кохання [4]. Різноманітність теоретичних тлумачень тривоги та увага науковців до вивчення емоцій сприяють висвітленню нових перспектив у розгляді тривоги.

Сучасні дослідження художнього тексту спрямовані на інтеграцію традиційних і новітніх підходів до його аналізу, зокрема в ракурсі художнього втілення емоцій персонажа. Дослідження семантичних особливостей текстового втілення стану тривоги є своєрідною білою плямою в лінгвістиці, що і визначає **актуальність** даної статті.

Метою дослідження є виявлення специфіки текстового втілення невербальної поведінки персонажа, який зазнає тривоги, шляхом розкриття лінгвосоціотичних особливостей її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Люди обмінюються інформацією не лише за допомогою міміки, жестів, постав тіла, а й навіть одягу, зачісок, запахів, предметів, що їх оточують. Невербальна поведінка є основою для розуміння значення обміну думками – те, як ми говоримо є так само важливе, як і те, що ми говоримо [5, с. 116]. Найчастіше люди довіряють невербальній поведінці значно більше, ніж вербальній, оскільки її виявлення обумовлене імпульсами підсвідомості людини, а підробити ці імпульси практично неможливо.

Семіотична природа художнього тексту дозволяє дізнатися про механізми виникнення та характер розвитку стану тривоги персонажа, оскільки знаку відповідає певне ідеальне значення, яке «застигає» в ньому [6, с. 181]. «Будь-який знак пов'язаний з дійсністю, що зображується та кодується, а також з людською свідомістю, яка пропускає через себе і саму дійсність і способи її кодування» [7, с. 82]. З огляду на специфіку тривоги як емоційного явища, в якому задіяні всі сторони життєдіяльності людини (її фізіологія, психіка, моторика, розумова діяльність та поведінка), відповідні текстові сигнали як сукупність знакових утворень можуть відображати стан тривоги персонажа художнього твору, вказуючи на його наявність.

Серед сигналів стану тривоги індексальністю відмічені три групи текстових елементів: власне індекси, симптоматичні індекси та акціональні індекси [8, с. 45]. До **власних індексів** належать одиниці первинного та вторинного означування стану тривоги, тобто іменники і їх похідні. У своєму мовному вираженні стан тривоги постає як відображення душевного неспокою людини (*distress/disturbance of mind*), її збудження (*agitation*), бажання до активних дій (*desire, eagerness, strong wish*), що супроводжуються її знервованістю (*nervousness*), занепокоєнням (*solicitude, worry, uneasiness*), напруженням (*stress, strain, tension*), поганим передчуттям (*apprehension, foreboding*), відчуттями небезпеки (*danger*) і страху (*fear, dread*), а також переживаннями страждання (*affliction*), мук (*anguish*) і шкоди (*harm*). Специфічні відчуття та почуття людини, яка зазнає стану тривоги, виражаються в її жестах, міміці й поведінкових діях.

До **симптоматичних індексів** стану тривоги персонажа ми відносимо текстові вказівки на певні зміни всередині та ззовні організму (зміни в температурі тіла і серцебитті, біль у серці, збліднення, морщення обличчя тощо), які пов'язані з зародженням та розвитком стану тривоги. Наприклад:

She put her hand to her heart, for the pain in it was agonizing. With her funny face all puckered with anguish she stood biting her lips [9, с. 75].

Під **акціональними індексами** розуміємо текстові елементи, що вказують на зовнішні вияви стану тривоги – специфічні жести, міміку, поведінкові та інші реакції, які можуть засвідчувати інтенсифікацію цього емоційного стану. Наприклад:

Kati Dubriel sniffed. Her claw-like hands moved agitatedly. fingers drumming together soundlessly and rapidly [10, с. 140].

Симптоматичні індекси, що вказують на певні фізіологічні зміни всередині організму, свідчать про зародження тривоги, яку персонаж може усвідомлювати або ж не усвідомлювати. Серед таких фізіологічних виявів виокремлюємо три основних різновиди симптомів тривоги, що позначаються відповідними текстовими сигналами: 1) головний біль; 2) пригнічення діяльності шлунку, що виявляється через нудоту; 3) порушення серцебиття, відчуття удушання, зміни у температурі тіла, що виходять на зовні, проявляючись через певні шкірні реакції і потовиділення. Ці фізіологічні зміни перешкоджають нормальним рухам та діям персонажа, оскільки тривога, що чинить негативний вплив на організм персонажа, пов'язана з вродженими біологічними факторами (тілесними), які не залежать від волі людини [11, с. 18].

Зазначені фізіологічні вияви стану тривоги в художньому тексті в цілому збігаються з симптомами тривоги, описаними в спеціальній літературі. Розглянемо детальніше кожен із зазначених різновидів симптоматичних індексів тривоги.

Відтворення стану тривоги персонажа здійснюється через вказівку на сильний **головний біль** (*his head was aching*), що ніби повільно обпалює або ж давить. Наприклад:

He had been turning over in his mind what he must do and his head was aching; he felt as though a slow fire within his skull was burning his brain [9, с. 175].

Типовим симптомом ситуативної тривоги є погіршення роботи шлунку, що описується у тексті через появу в персонажа **нудоти** через надмірне збудження та знервованість. З фізіологічної точки зору це викликається тим, що, зокрема, в шлунку розміщені нервові рецептори, які реагують миттєво на зміну емоційного стану [11, с. 22]. Персонаж, усвідомлюючи свій хворобливий стан, намагається приборкати нудоту або ж ігнорує її. Наприклад:

Samuel moved toward the giant, his stomach churning, his head pounding [12, с. 93].

Вияви ситуативної тривоги, відображені в досліджуваних текстах, вказують на те, що **серце** персонажа, реагуючи на тривогу, починає битися нерівномірно, його **ритм уповільнюється** або **пришвидшується** (*Chelgrin's heart pounded faster*), серцеві мускули стають рухливими, спричиняючи втрату ритму, що виходить на поверхню, як почервоніння чи збліднення обличчя (*the whiteness of her face*). Поряд зі зміною кольору обличчя, іншими симптомами тривоги персонажа є тремтіння його губ, зціплення зубів (*her mouth trembled, she clenched her teeth*). Порівняйте:

Chelgrin's heart pounded faster; but he tried not to let the fat man see how alarmed he was. He stared at the photograph and then out at the rain-swept night [13, с. 260];

Her mouth trembled, but she couldn't let herself cry and she clenched her teeth. She stayed where she was, by the telephone, for a while to collect herself. When she went back to the refectory there was no sign, except the whiteness of her face, that her heart was wrung [9, с. 69–70].

В аналізованих текстах **шкірні реакції** мають двокольорову гаму – почервоніння (*flamed red*) і збліднення (*felt pale*), що, зокрема, засвідчують наведені нижче приклади. Це пояснюється ідіосинкратичними реакціями персонажа. Порівняйте:

Augusta flamed red and trembled with alarm. Burch realized her large panic-stricken eyes were fixed, not on him, but on the huge frame of Old Blue [14, с. 20];

My face felt pale and my hands were shaking [15, с. 140].

Характерним симптомом тривоги є **зміна температури тіла**. Тривога в досліджуваних художніх текстах описується, переважно, через відчуття холоду, що фізіологічно виправдано, оскільки для даного емоційного стану характерним є саме пониження температури тіла [16, с. 437]. Проте, в поодиноких випадках, коли йдеться, наприклад, про такий симптом тривоги, як головний біль, цей стан супроводжується підвищенням температури. Зміна температури тіла, з однієї сторони, виявляється через мимовільні зміни в міміці і жестах, а з іншої, спричиняє певний ступор, неможливість рухатися, що нагадує стан людини при її замерзанні (*frozen, incapable of moving*). Наприклад:

Backstage, Elizabeth was in an agony of apprehension. She kept peering through the side curtain, and each time she saw her father sitting in the second row center. She stood there, frozen, incapable of moving [17, с. 84];

На зовнішні вияви емоційного стану тривоги персонажа вказують **акціональні індекси**, до яких належить опис невербальної поведінки персонажа, тобто будь-яких завершених мімічних або жестових рухів, найчастіше мимовільних, що супроводжується фізіолого-біохімічними реакціями організму [18, с. 84].

В аналізованих художніх текстах опис виявів тривоги асоціюється із **жестами** або з **рухами всім тілом**, через які виявляється знервованість персонажа. При цьому акцентуються: мимовільні рухи тіла: *“she shifted uneasily in her chair”* [13, с. 170], його заціпеніння: *“I stared numbly from one to the other”* [15, с. 140], тремтіння: *“whole body trembled uncontrollably”* [14, с. 69], а також переміщення людини у просторі, зокрема ходіння туди-сюди: *“Alex paced nervously”* [13, с. 325]. Про стан тривоги свідчать: знизування плечима: *“I hid my anxiety and shrugged”* [15, с. 209], тремтіння рук: *“my hands were shaking”* [17, с. 49], зчеплення рук: *“interlocked hands”* [13, с. 170], постукування пальцями: *“fingers drumming together soundlessly”* [10, с. 140], крутіння обручки: *“to twist her wedding ring around her finger”* [12, с. 49], потирання потилиці: *“he rubbed the back of his neck vigorously”* [15, с. 212], зведення і розведення рук: *“she kept bringing her hand together and pulling them apart”* [19, с. 72], посмикування волосся: *“she tugged gently at her hair again”* [19, с. 115].

Тривога проявляється також через мимовільні рухи **окремих частин обличчя**: часте моргання очима: *“felt myself blink”* [15, с. 127], зміни у погляді: *“anxious eyes flew to an upstairs window”* [20, с. 38], *“to find him staring at her with agitation”* [21, с. 52], *“the worry flicker into eyes”* [12, с. 25], тремтіння губ: *“her mouth trembled”* [9, с. 69]. Обличчя персонажа, який відчуває тривогу, буває зморщеним: *“face was creased with worry”* [20, с. 40], викривленим: *“his drawn face”* [13, с. 341-342] або насупленим: *“Joanna scowled”* [13, с. 170]. У стані тривоги персонаж може підсвідомо міцно стискати губи: *“his mouth set in a tight grim line”* [13, с. 341-342] або кусати їх: *“she stood biting her lips”* [9, с. 75].

Говорячи в цілому про жести, неконтрольовані рухи тіла і його частин, відповідну міміку, можна сказати, що вони не лише виявляють, а й функціонально заміщують тривогу.

Характерним для аналізованого матеріалу є те, що стан тривоги персонажа нерідко описується через **модуляції у голосі** (змінюється тембр, гучність голосу або він зовсім пропадає), що свідчать про схвилюваність, знервованість персонажа.

Наприклад:

“Carrera could hear a burgeoning anxiety in Brit’s voice, and it amused him” [13, с. 179].

Національна специфіка жестів і міміки дозволяє простежити певні відмінності в їх вираженні. Так, в українській художній прозі на тривогу персонажа вказують очі, які тривожно бігають або косять, щоки, що тремтять [22, с. 17–25], тоді як в аналізованих англійських художніх творах маємо пильний погляд, моргання очима, зморщене обличчя. Цікавим є те, що для україномовних носіїв, що зазнають тривоги, характерними є такі жести, як: гризти нігті, перебирати щось руками, судомно і міцно терти руками обличчя, а для носіїв англійської мови – тремтіння рук і пальців, постукування пальцями, крутіння обручки, які свідчать про те, що людина нервується та їй потрібна підтримка [23, с. 180]. Зазначимо, що в термінах мови тіла за Алланом Пізом, зчеплення пальців рук позначає розчарування і бажання людини приховати своє негативне ставлення до оточення, а потирання потилиці є ознакою поганого настрою [13, с. 102–103].

Наведені приклади кінетичної поведінки, що відбиває стан тривоги персонажа, являють собою синтез підсвідомих і несвідомих способів реагування на небезпеку, у яких простежується вплив біологічних факторів, що свідчать про хвилювання персонажа, його емоційне збудження.

Висновки і перспективи дослідження. У художньому тексті емоційний стан тривоги постає як цілісний живий організм, який функціонує, виконуючи або не виконуючи свої біологічні функції, що виражається через специфічну тілесну симптоматику. В аналізованих творах жести і міміка, що є зовнішніми ознаками фізичного стану персонажа, привертають увагу до самого емоційного стану. Симптоматичні індекси свідчать про підсвідому підготовку організму персонажа до переживання стану тривоги, а кінесика вказує на активацію організму через фізіологічні зміни, що відбуваються з тілом у результаті безпосереднього сприйняття емоціогенної ситуації. Позначення та описи кінесики й симптоматики, за допомогою яких репрезентується стан тривоги персонажа в досліджуваних художніх творах, утворюють сукупність індексальних сигналів.

У плані подальших наукових студій перспективним видається емпіричне дослідження емоційних реакцій читача на особливості відображення стану тривоги персонажа в художній прозі.

Література:

1. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. Москва : Яз. Рус. Культуры, 2001. 272 с.
2. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2003. 463 с.
3. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту СТРАХ: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англійської художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04. Донецьк, 2005. 20 с.
4. Огаркова Г. А. Вербалізація концепту кохання в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 221 с.
5. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : язык тела и естественный язык. Москва : Новое лит. Обозрение, 2002. 592 с.
6. Кассирер Э. Философия символических форм. *Культурология. X век : Антология*. Москва : Юристь, 1995. С. 163–212.
7. Соломоник А. Язык как знаковая система. Москва : Наука, 1992. 223 с.

8. Харкевич Г. І. Стан тривоги в контексті художньої семантики : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2012. 136 с.
9. Maugham S. W. The Hour before the Dawn. New York : Popular Library, 1962. 192 p.
10. Stirling J. The Gates of Midnight. London : Pan Books, 1984. 287 p.
11. Sheehan D. V. The Anxiety Disease. New York : Bantam Books, 1990. 190 p.
12. Roberts N. Daring to Dream. New York : Jove Books, 1996. 370 p.
13. Koontz D. The Key to Midnight. New York : Berkley Books, 1995. 419 p.
14. Greenwood L. Wyoming Wildfire. New York : Zebra Books, 1987. 459 p.
15. Brent M. The Capricorn Stone. Glasgow : Collins Books, 1981. 286 p.
16. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 750 с.
17. Sheldon S. Bloodline. New York : Wings Books, 1992. 302 p.
18. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : монография. Волгоград : Перемена, 2001. 495 с.
19. Sparks N. A Walk to Remember. New York : Warner Books, 2001. 240 p.
20. Beaton M. C. Death of a Nag. New York : A Time Warner Company, 1995. 182 p.
21. Crawford C. Bliss. New York : A Signet Book, 1994. 432 p.
22. Дмитриева Л. И. Словарь языка жестов. Москва : ООО "Издательство АСТ", ООО "Издательство Астрель", 2003. 320 с.
23. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других людей по их жестам / пер. с англ. Нижний Новгород : Ай Кью, 1992. 262 с.

Kharkevych H., Pechko N. Nonverbal means of personage anxiety representation in English fiction: linguistic and semiotic aspect

Summary. The article is devoted to revealing the specifics of the textual embodiment of the character's nonverbal behavior in a state of anxiety, by revealing the linguistic

and semiotic features of its realization. Specific sensations and feelings of a person experiencing anxiety are expressed in his gestures, facial expressions and behavioral actions, which are collectively reflected in fiction. Anxiety in fiction appears as a multifaceted and multifunctional phenomenon. On the one hand, as an emotional state, anxiety is related to the image of the character in its statics and dynamics; on the other hand, anxiety is the driving force of the plot, determining the content of the entire work. The character's state of anxiety is reproduced in fiction consistently with the help of certain means that testify to the specific forms of its manifestation in the set of relevant textual signals.

Turning to the semiotic approach involves the analysis of the textual material of the iconic triad: index – icon – symbol (Charles Peirce). Textual signals of the emotional state of anxiety reproduce this state by pointing to the character's physiological changes, motility or behavioral reactions, verbal imagery as a way of understanding this state by the character, and detailed descriptions of the manifestations of this state. In this article, we consider indexes. Differentiation between indexes (symptomatic and kinematic) is drawn. Symptomatic indexes indicate the character's painful physical condition, including changes in body temperature and heartbeat, headache, and nausea. Kinematic indexes are represented by descriptions of involuntary movements of the body and parts of the face, numbness of the body and its trembling, redness and paleness of the face. When interpreted in an artistic text, the state of anxiety appears as a structured complex symbolic formation that captures the external and internal manifestations of this state and the ways of its existence in the consciousness of the character.

Key words: character anxiety, nonverbal behavior, semiotic nature, symptomatic indexes, kinematic indexes.